

ET-TEFSİRÜ'L-KEBİR BAĞLAMINDA MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN ESBÂB-I NÜZÛL'E YAKLAŞIMI

Mukâtil Ibn Sulaymân's Approach to Asbâb al-Nuzûl in the Context of al-Tafsîr al- Kabîr

Ali KAYA

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri
Bölümü Tefsir Anabilim Dalı, Aksaray, Türkiye

*Assist. Prof., Aksaray University Faculty of Islamic Education Department of Hermeneutics,
Aksaray, Turkey*

kayaali72@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-3481-9324>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 04.09.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 16.11.2020

Yayın Tarihi / Published: 31.12.2020

” Atıf / Cite as: Kaya, Ali. “Et-Tefsîru'l-Kebîr Bağlamında Mukâtil b. Süleyman'ın Esbâb-ı Nüzûl'e Yaklaşımı”. *Mütefekkir* 7/14 (2020), 339-366. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.847992>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Education, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

ET-TEFSİRÜ'L-KEBİR BAĞLAMINDA MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN ESBÂB-I NÜZÛL'E YAKLAŞIMI

Öz

Müfessir kimliği takdir edilmekle birlikte siyasi fikirleri, hadiste isnada yer vermemesi ve âyetleri yorumlarken İsrâiliyat türü bilgilere çokça yer vermesi gibi nedenlerle şiddetli tenkitlerin hedefi olan Mukâtil b. Süleyman, Kur'an-ı Kerim'i âyet sırasına göre başından sonuna kadar tefsir eden ilk müfessirdir. Rivayet ve dirayet yöntemini birlikte kullandığı *et-Tefsîru'l-kebir* isimli eserinde, âyetleri açıklarken bir yöntem olarak esbâb-ı nüzûl rivayetlerini her zaman dikkate almıştır. Esbâb-ı nüzul, ilk devirlerden itibaren Kur'an'ı anlama konusunda ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur. Bu sebeple ilk tedvin edilen Kur'an ilimleri arasında yer alan esbâb-ı nüzûlün, *et-Tefsîru'l-kebir*'de nasıl ve ne şekilde ele alındığı önem arz etmektedir. Böyle bir çalışma, aynı zamanda erken dönem esbâb-ı nüzûl algısı hakkında bilgi verecektir. Bu çalışmada, öncelikle Mukâtil b. Süleyman'ın hayatı ve esbâb-ı nüzûl ilmi hakkında bilgi verilmiştir. Akabinde *et-Tefsîru'l-kebir* bağlamında, Mukâtil b. Süleyman'ın esbâb-ı nüzûl rivayetlerine yaklaşımı, en önemlisi esbâb-ı nüzûlün (te'addudü'l-esbâb ve te'addudü'n-nüzûl gibi) problem alanlarının bu tefsirde yer alıp almadığı meselesi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Esbâb-ı Nüzûl, Mukâtil b. Süleyman, et-Tefsîru'l-Kebîr.

Muqâtil Ibn Sulaymân's Approach to Asbâb al-Nuzûl in the Context of al-Tafsîr al-Kabîr

Abstract

Muqâtil Ibn Sulaymân is the first commentator to interpret the Qur'ân from the beginning to the end according to the verse order. Although his commentator identity is appreciated, he has been the target of severe criticism for reasons such as not including isnâd (chain of reporters) in the hadith, and the fact that he gives a lot of information from Israelite sources when interpreting the verses. In his work al-Tafsîr al-kabîr, in which he used the method of narration and acumen together, he always took into account the narrations of asbâb al-nuzûl (Occasions of revelation) as a method when explaining the verses. Asbâb al-nuzûl has had a privileged position in understanding the Qur'ân since the first periods. For this reason, it is important how and in what way the first teachings of the asbâb al-nuzûl, which is among the Qur'anic disciplines, are handled in al-Tafsîr al-kabîr. Such a study will also give information about the perception of early age asbâb al-nuzûl. In this study, first of all, information is given about the life of Muqâtil Ibn Sulaymân and the discipline of asbâb al-nuzûl. Subsequently, in the context of al-Tafsîr al-kabîr, Muqâtil Ibn Sulaymân's approach to asbâb al-nuzûl narrations, most importantly, the issue of whether the problem areas of asbâb al-nuzûl (plurality of reasons for the revelations and plurality of revelations etc.) are included in this commentary, is discussed.

Keywords: Qur'ân, Tafsîr, Asbâb al-nuzûl, Muqâtil Ibn Sulaymân, al-Tafsîr al-kabîr.

GİRİŞ

Esbâb-ı nüzûl, Mekkî-Medenî, nâsih-mensûh ve garîbu'l-Kur'an gibi ilimler, ilk tedvin edilen Kur'an ilimlerinden kabul edilir. Âlimler, yeri geldikçe bu ilimleri ele almış ve naklederek günümüze kadar ulaştırmışlardır. Örneğin esbâb-ı nüzûl ilmi, bir soru veya olay sebebiyle indiği bildirilen âyet

veya sûre tefsir edilirken ele alınmıştır.¹

Esbâb-ı nüzûl, ilk yıllardan itibaren Kur'an'ın anlaşılması konusunda önemli bir ilim olarak kabul edilmiştir. Kur'an'ın nüzûlünün canlı tanıkları olan sahâbîler, âyetleri anlama noktasında esbâb-ı nüzûle önem vermişlerdir.² Kur'an'ın nüzûl sebepleriyle ilgili rivayette bulunan ve bu konuda birikim sahibi olan İbn Abbas (ö. 68/687-688), Hz. Aişe (ö. 58/678) ve vahyin inişine tanık olan, âyetlerin iniş sebeplerini ve yerlerini bilen başka birçok sahâbînin bu hususta temayüz ettikleri görülmektedir. Esbâb-ı nüzûl naklî ilimlerden ve hıfz yoluyla yani "öğretim (talim) yoluyla sözlü olarak" tâbiîne aktarılmış, tâbiînin ise bu ilmi almak için sahâbeye başvurarak gereken ihtimamı göstermiştir.³ Tedvîn dönemi ile birlikte ilk telif ve tedvîn edilen ilimler arasında esbâb-ı nüzûl de vardır. Bu ilim, sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde müstakil olarak ele alınmış ve Kur'an'ı anlamak isteyenlerin mutlaka bilmesi gereken bir ilim olarak kabul edilmiştir. Özetle esbâb-ı nüzûl ilmi, ilk dönemlerden itibaren Kur'an ilimleri arasında ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur. Bu ilmi bilmek, neredeyse Kur'an'ı anlamak ve bilmekle eşdeğer tutulmuştur.⁴

İlk müfessirler âyet ve sûrelerin tefsirine, sebab-i nüzûlü zikrederek başlamayı âdet haline getirmişlerdi.⁵ Aynı yöntemi Mukâtil b. Süleyman da takip etmiş, âyet ve sûreleri tefsir ederken esbâb-ı nüzûl rivayetlerini göz önünde bulundurmıştır. Mukâtil'in *et-Tefsîru'l-kebîr*'i, âyet sırasına göre Kur'an'ın tamamının açıklandığı ve günümüze ulaşan ilk tefsir olma özelliğine sahiptir. Dolayısıyla erken dönemde yazılan bu tefsirde, esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin nasıl algılandığının ve âyetler/sûreler tefsir edilirken bu rivayetlerin nasıl ve ne şekilde kullanıldığının tespit edilmesi önem arz etmektedir.

Mukâtil'in hayatı, düşünceleri ve Kur'an'ı anlama yöntemi üzerinde çeşitli tez ve makale çalışmaları yapılmıştır.⁶ Mukâtil'in esbâb-ı nüzûle bakışı konusunda ise Seyfullah Efe tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.⁷

¹ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûlün Rolü* (İstanbul: Şule Yayınları, 1994), 38.

² Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûlün Rolü*, 58; İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 37.

³ Fehd b. Abdurrahmân b. Süleyman er-Rûmî, *Dirâsât fi 'ulûmi'l-Kur'an'l-Kerim* (Riyad: y.y., 2005), 60-61. Ayrıca bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 72; Zekeriyâ Pak, "Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri (Taberi Öncesi)", *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 126-127; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 38.

⁴ Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûlün Rolü*, 60-61.

⁵ Bedruddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Mektebetu Dâru't-Turâs, 1984), 1/34.

⁶ Bk. Ömer Türker, *Mukâtil b. Süleyman'ın Te'vil Yöntemi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999); Halis Albayrak, "Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsirinde Söz-Muhâtap-Anlam İlişkisi", *Kur'an ve İslam İlimlerinin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 83-115.

⁷ Bk. Seyfullah Efe, *Mukâtil Bin Süleyman'ın Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl* (İzmir: Dokuz Eylül

Bu tezde, Mukâtil'in esbâb-ı nüzûle bakışı, kullandığı terimler, rivayetleri kullanmada eleştirildiği hususlar ve Mukâtil'in oluşturduğu etki gibi hususlarda bilgi verilmiştir. Bu çalışmada ise Mukâtil'in esbâb-ı nüzûle yaklaşımı farklı bir üslup ve bakış açısıyla ele alınacaktır. Bu bağlamda *et-Tefsîru'l-kebîr*'de, esbâb-ı nüzûl külliyyatının, Kur'an'ı anlama konusunda nasıl algılandığı meselesi üzerinde durulacak, özellikle esbâb-ı nüzûlün (te'addudü'l-esbâb ve te'addudün'n-nüzûl gibi) problem alanlarının bu tefsirde işlenip işlenmediği konusuna değinilecektir.

1. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN

1.1. Hayatı

Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman el-Ezdî el-Horasânî el-Belhî, hicrî 2. asır ortalarında yaşamış bir müfessirdir. Muhtemelen 80 (699) yılında Belh'de doğmuş,⁸ Merv, Bağdat ve Basra'da ilim tahsil etmiş ve orada eğitim öğretime devam etmiştir. Aslında onun hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Çeşitli kaynaklarda Emevîler'in Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın komutanlarından Selm (Sâlim) b. Ahvez el-Mâzinî'nin yanında itibar gördüğü, Emevîler'in Horasan'daki gücü zayıflayınca Basra'ya gittiği ve hayatının son yirmi yılında Bağdat, Beyrut, Mekke gibi şehirleri dolaştığı ifade edilir. Basra'da 150/767 senesinde vefat etmiştir. İsnada gerektiği kadar önem vermemesi ve siyasi düşünceleri nedeniyle sert eleştirilerin hedefi olmakla birlikte, tefsir ilmi yönünden herkesin kabul ettiği bir şahsiyettir.⁹ Mukâtil, tefsirde birçok âlimin öğrencisi olmuş ve onlardan istifade etmiştir. Bazı âlimler de ondan rivayette bulunmuşlardır.¹⁰

1.2. Eserleri

Mukâtil'in tefsir ve 'ulûmu'l-Kur'an'a dair *et-Tefsîru'l-kebîr*, *Nevâdiru't-tefsîr*, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, *er-Reddu 'ale'l-kaderiyye*, *el-Vücûh ven'-nezâir*, *Tefsîru hamsi mie âye mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, *el-Aksâm ve'l-lugât*, *Müteşâbihu'l-Kur'ân*, *el-Âyâtü'l-müteşâbihâtu*, *et-Takdîm ve't-te'hîr*, *el-Cevâbât*

Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004).

⁸ Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 31/134; Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir kaynak İncelemesi -es-Sa'lebî (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (150/767) Rivayetleri-* (Ankara: Kitâbiyat Yayınları, 2005), 35.

⁹ Ebu'l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1977), 5/255-256; Şemsuddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 2/330-331; Âdil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn*, (b.y.: Müessesetü Nuveyhid es-sekâfiyye, 1988), 682-683; M. Plessner, "Mukâtil", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yay., 1979), 8/567; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 1/178; Türker, "Mukâtil b. Süleyman", 31/134; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 104-105; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 118.

¹⁰ Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 2/330; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 1/300; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 118. Ayrıca bk. Abdullah Mahmud Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, 2002), 5/48-50.

fi'l-Kur'ân ve *el-Kırâât* isimli eserleri kaleme aldığı belirtilir.¹¹ Ancak bu eserlerden sadece *et-Tefsîru'l-kebîr* isimli tefsir, Kur'an kelime ve kavramlarıyla ilgili *el-Vücûh ve'n-nezâir*¹² ve ahkâm âyetlerinin tefsirini konu alan *Tefsîru hamsi mie âye mine'l-Kur'âni'l-Kerîm* isimli eser bugüne kadar gelmiştir.¹³ Bunlar, Mukâtil'in tefsir alanındaki birikim ve yetkinliğini gösterdiği gibi onun yaşadığı dönemde farklı düşünce ve mezheplerle tartışmaya girdiğini de gösterir.

1.3. Tefsirciliği

Mukâtil, özellikle hadis ilmi konusunda birçok âlimin sert eleştirilerine muhatap olmuştur. Ancak bu eleştirilerin geçtiği kaynaklarda Mukâtil'i tefsir birikimi açısından takdir eden ve onun tefsirde özel bir yeri olduğunu belirten görüşlere de yer verilmiştir. Mukâtil, tefsir yöntemi açısından beğenilmekle birlikte, rivayetlerde isnada yer vermemesi nedeniyle tenkit edilmiştir.¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Mukâtil'in tefsirine dair âlimlerin beğeni ve takdirlerini ifade eden diyaloglara yer verir.¹⁵ Kendisine Mukâtil'i soranlara Mukâtil b. Hayyân, insanların ilmi içerisinde Mukâtil'in ilminin denizler içerisinde yeşil deniz gibi olduğunu söyler. Ayrıca İmam Şafîî'nin (ö. 204/820), "İnsanlar tefsirde Mukâtil'in iyâlidir (ona muhtaçtır)", dediği ifade edilir.¹⁶ Ahmed b. Hanbel, (ö. 241/855) Mukâtil'in kitapları olduğunu ve özellikle onun Kur'an bilgisini (birikimini) gördüğünü söylerken,¹⁷ Halîfî (ö. 446/1055) de onun tefsir ehli nezdindeki yerinin büyük ve geniş olduğunu belirtmiştir.¹⁸ İbnü'l-Mübârek'e (ö. 181/797) Mukâtil sorulduğunda, "sika olsaydı tefsiri ne güzel olurdu!", demiştir.¹⁹ Ayrıca onun, "Mukâtil'in tefsirinde isnad olsaydı, başka bir şeye bakmaya lüzum kalmazdı" dediği de ifade edilir.²⁰ Süfyan b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) de Mukâtil'den hadis rivayet etmemekle birlikte, istifade etmek ve istidlalde bulunmak için onun bir kitabını yanında bulundurduğu belirtilir.²¹

¹¹ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts) 253-254; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 2/331; Ayrıca bk. Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b Süleyman*, 5/72-73; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/184.

¹² Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nazâir*, haz. Ali Özek (İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993).

¹³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/184.

¹⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/182.

¹⁵ Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 15/209-210.

¹⁶ Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 15/208; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/255; İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/279; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 2/330-331; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/300-301. Ayrıca bk. Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Sâlih el-Hizzî (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 20.

¹⁷ Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 15/208.

¹⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/284.

¹⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/280; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/183. Geniş bilgi için bk. Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5/60.

²⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/280; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/183. Geniş bilgi için bk. Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5/60.

²¹ Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 15/210; İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/279.

1.4. Mukâtil b. Süleyman'a Yöneltilen Tenkitler

Biyografi kitaplarında, Mukâtil b. Süleyman'ın hadise yaklaşımı, isnada önem vermemesi, çokça hikâye anlatması gibi hususlarda sert tenkitlere muhatap olduğuna dair bir hayli tanıklık ve hikâyeye yer verilmiştir.²² Mukâtil'i tenkit edenler, özellikle onun hadis ilminde güvenilir bir şahıs olmadığı üzerinde dururlar. Bu bağlamda onun haberlerinin Buhârî (ö. 256/870) ve Nesâî (ö. 303/915) tarafından kabul edilmediği belirtilir.²³ Buhârî, Mukâtil'in "münkeru'l-hadîs" olduğunu ve onun hakkında susulduğunu ifade ederken; Nesâî de Hz. Peygamber hakkında hadis uyduran dört kişiden birisi olarak Mukâtil'in adını zikreder. Ayrıca onun kâss (hikayeci) olduğu, insanların onun rivayet ettiği hadisleri terk ettikleri²⁴ ve işitmediği halde Dahhâk'tan (ö. 105/723) rivayette bulunduğu ifade edilir.²⁵ Kaynaklarda Mukâtil'in isnadı zaptetmediği, camide kıssalar anlattığı, daha sonra Cehm (ö. 128/745-46) ile aralarında Allah'ın sıfatları konusunda hararetli tartışmanın ortaya çıktığı, bunun üzerine birbirlerini nakz eden kitaplar yazdıkları belirtilir.²⁶ Yine hadis ilmi konusunda onun "metrûkü'l-hadîs" ve "mehcûru'l-kavl" olduğu, rivayetler açısından helal olmayacak şekilde sıfatlar hakkında konuştuğu,²⁷ teccîmi savunduğu²⁸ ve Allah'ı yaratılmışlara benzettiğini²⁹ ifade edilir.

Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) Mukâtil hakkında iki değerlendirmesine yer verilir: İlkinde Ebû Hanife, Cehm'in muattlası ve Mukâtil'in müşebbihesi olarak doğudan iki habîs görüş geldiğini ifade etmiştir.³⁰ İkincisinde ise Cehm'in teşbihi nefyetmede aşırıya gittiğini, Mukâtil'in de Allah'ı yaratıklara benzeterek ifrata düştüğünü söylemiştir.³¹

Görüldüğü gibi ricâl ve tabakat türü eserlerde, Mukâtil'in lehinde ve aleyhinde bir takım tanıklık, suçlama ve takdirlere yer verilmiştir. Onun aleyhinde olan değerlendirmeleri hadis ilminde isnada önem vermemesi, kâss

²² Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 15/207-219; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/255-257; Ebû Abdurrahman Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali b. Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 4/173-175; Şihâbüddîn Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.), 10/279-285; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/178-184.

²³ Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 15/207; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/178.

²⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/284; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/180.

²⁵ Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 15/214.

²⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/280; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/179; Yusuf Yurt, "Mukâtil b. Süleyman ve Antropomorfizm", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2017), 254.

²⁷ Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 15/211-212; İbn Hallikân, *Vefayât*, 256; İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/282; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 2/330-331; Âdil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn*, 682-683.

²⁸ Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 2/330-331.

²⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/284; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/179.

³⁰ Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 15/212; İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/281.

³¹ Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 15/215; İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/281; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/181.

(hikâyeci) olması, isrâiliyat türü haberlere çokça yer vermesi, teccîm ve teşbih taraftarı olması vb. sıralamak mümkündür. Lehinde olan değerlendirmede ise onun tefsir sahasındaki birikim ve yetkinliği ön plana çıkmaktadır. Ancak onun müfessir kimliğini beğenen ve takdir edenler dahi isnadı kullanmaması nedeniyle kendisini eleştirmiş ve isnadı kullanmış olsaydı tefsirinin çok daha güzel olacağını ifade etmişlerdir. Bu eleştiriler, aslında Mukâtil'in, ilk devirlerde geçerli bir uygulama olan isnada gerekli özeni göstermeyişinden kaynaklanmaktadır.³²

Mukâtil, kendisine yöneltilen bu tür suçlamaları reddetmiştir. Buna rağmen ona yöneltilen ithamların birçoğu kaynaklara girmiştir.³³ Mukâtil'e yapılan ithamlar, farklı fikirlere tahammülü olmayan âlimler, Cehm b. Safvân gibi şiddetli muarızları, siyasi çekişme ve çekememezlikler, şeklinde nedenlere bağlanabilir.³⁴ İlahi sıfatları tevil etme hususunda selefin yolunu takip eden ve ilgili sıfatları âyet ve hadislerdeki ifadelerle açıklayan Mukâtil'in, tevili gerekli görenler tarafından teşbihle suçlanmış olması mümkündür. Ayrıca Mukâtil'i çekemeyenlerin, onu gözden düşürmek ve itibarını sarsmak için bu tür ithamlara başvurmuş olmaları da muhtemeldir.³⁵ Nitekim İbrahim el-Harbî (ö. 285/899), insanların hasetlerinden ötürü Mukâtil'i kötilediklerini belirtir.³⁶ Diğer taraftan Mukâtil'in yaşadığı dönemin ilim anlayışı, bir kişinin almak istediği ilmi, o ilme vakıf hocaların ders halkasına katılarak alması, rivayeti ihmal etmemesi ve bu anlayış çerçevesinde eğitim öğretimde bulunmasını gerektiriyordu. Anlaşıldığı kadarıyla Mukâtil bu esaslara gerekli özeni göstermediği için birtakım ithamlara maruz kalmıştır.³⁷

İslam'ın ikinci asrı, düşünce hareketlerinin iç içe girdiği ve farklı düşüncelerin teşekkül edip rayına oturmaya çalıştığı bir dönemdir.³⁸ Mukâtil hakkındaki farklı değerlendirmeler, aynı zamanda onun yaşadığı dönemde Hıran'daki fikri ve siyasi çatışmalardan kaynaklanmaktadır. Mukâtil'in hayatının bir kısmını geçirdiği Irak, dinler, inançlar ve farklı düşüncelerin ülkesi, kadim dinlerin vatanıydı. Süryânîler orada yayılmışlar, medreseler kurmuşlar ve bu medreselerde Yunan felsefesi ve Fars hikmetini öğretmişlerdi. Aynı zamanda Irak, İslam'dan önce inanç konusunda birbirleriyle mücadele eden Hıristiyan mezheplerinin yaşadığı bir bölgeydi. İslam geldikten sonra da orada karışıklıklar, siyaset ve inanç konularında birbiriyle çatışan düşünceler vardı.³⁹ İşte böyle bir dönemde ve karşıt fikirlerin canlı bir şekilde savunulduğu bir ortamda yaşayan Mukâtil'in, bazı itikadi hareketlerin etkisinde

³² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/184.

³³ Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5/89; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 119.

³⁴ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 119.

³⁵ M. Fevzi Hamurcu, *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fikhî Tefsir* (Ankara: Fecr Yayınları, 2009), 55-56.

³⁶ Bağdâdi, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 15/210-211. Ayıca Mukâtil'e yöneltilen eleştirilerle ilgili olarak bk. Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5/43-44.

³⁷ Türker, "Mukâtil b. Süleyman", 31/135-136.

³⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/194.

³⁹ Remzî Na'nâa', *el-İsrâiliyyât ve eseruhâ fi kütübi't-tefsîr* (Dimişk: Dâru'l-Kalem, 1970), 219-220.

kalması ve Kur'an'ı tefsir ederken söz konusu çevreden etkilemiş olması mümkündür.⁴⁰

Mukâtil'in biyografisinden onun teşbih ve teccsîmle de itham edildiği görülmektedir. Cerrahoğlu, Mukâtil'in *et-Tefsîru'l-kebir*'indeki açıklamalarında onun teccsîm ve teşbih yanlısı olduğunu gösterecek bir açıklamaya rastlamadığını ve bu tefsirin onun mezhep görüşünü ihtiva etmediğini söyler. Bununla birlikte sadece tefsirinden hareketle Mukâtil'in teşbih ve teccsîmi savunmadığı sonucuna varılamayacağını belirtir.⁴¹ Mukâtil'in tefsir yöntemi üzerine doktora tezi hazırlayan ve eseri tahkik edip yayımlayan Abdullah M. Şehhâte ise Mukâtil'in, ilahi sıfatlar konusunda teşbihle suçlandığını, ancak bunun ağır bir itham olduğunu, onun tefsirinin mümin ve muvahhit bir kişinin tefsiri olduğunu belirtir. Bununla birlikte bazı sıfatların ispatı konusunda mübalağaya kaçtığını da belirtir. Devamında *et-Tefsîru'l-kebir*'de "vech", "yed" ve "ayn" sözcüklerinin geçtiği âyetleri yer yer tevil ettiğini örneklerle açıklar ve onun bu tür âyetleri yorumlama şeklinin, selef ve halefin tefsir anlayışına uygun olduğunu ifade eder.⁴² Öte yandan "istivâ", "kürsî", "arş" "sâk" "yemînullâh" vb. kelime ve ifadelerle getirdiği yorumlarla⁴³ teccsîme meylettğine dikkat çekerek Mukâtil'in bu tür açıklamalarında, doğduğu yerdeki yabancı dinlerden etkilenmiş olabileceğini ifade eder.⁴⁴

Neticede Mukâtil'in haberî sıfatlardan olan vech, ayn, yed gibi sözcüklerin kullanıldığı yerlerde her zaman aynı anlamı vermediği görülmektedir. Onun bu konudaki tavrı tekdüze değildir. Bu kelimeler için bir yerde mecazi bir anlam verirken başka bir yerde gerçek anlam vermiştir.⁴⁵ Ancak Allah'ın fiillerine ilişkin bazı kelimeleri açıklarken teşbihe meylettği ifade edilmektedir. Buradan hareketle onun teşbih düşüncesini benimsediği sonucuna varmak zor gözükmemektedir. *et-Tefsîru'l-kebir*'de sıfatların geçtiği âyetler, selevin yaptığı gibi tefsir edilmiş, tevil edilmemiştir. Bazı durumlarda başka âyetlerden örnekler verilip akla ve nakle uygun açıklamalar yapılmıştır. İlk başta teşbih düşüncesini yansıtır gibi gelen bazı açıklamalar, aslında selevin görüşlerinden farklı değildir.⁴⁶ Mukâtil, mutlak gaybla ilgili ifadeleri, zahiriyle almış ve onları rivayet gibi harici bir delil olmadan tevil etmemiştir. İlahi zat ve sıfatlar ve kıyametle ilgili olaylara ilişkin tefsir tarzı böyledir. "Teşbih"i savunduğu suçlaması, biraz da bu tür âyetleri tevil etmemesinden ileri gelmektedir.⁴⁷ Neticede ricâl ve tabakat kitaplarında yer alan Mukâtil'in "teşbih" ve

⁴⁰ Na'nâa', *el-İsrailiyyât*, 219-220; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/194.

⁴¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/195-198.

⁴² Bk. Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5/89-95.

⁴³ Bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 1/213 ve 3/685.

⁴⁴ Bk. Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5/99-110.

⁴⁵ Geniş bilgi için bk. Yurt, "Mukâtil b. Süleyman ve Antropomorfizm", 264-270.

⁴⁶ Hamurcu, *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fikhî Tefsir*, 56. Ayrıca bk. Demirci, *Tefsir Tarihi*, 105.

⁴⁷ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 122.

“tecsim” taraftarı olduğu ithamlarını doğrulayacak ve destekleyecek malzemeye tefsirinde rastlanmamakta, bu tür ithamların çoğu eserlerinin muhtevası ile çelişmektedir.⁴⁸

2. ESBÂB-I NÜZÛL KAVRAMI

Esbâb-ı nüzûl açısından Kur'an âyet ve sûreleri iki kısımda değerlendirilir. Birinci kısımda yer alanlar, ibtidaen nazil olan⁴⁹ yani “soru” veya “olay” gibi cevap vermeyi gerektiren bir “sebeb”e bağlı olmaksızın inanç ve kuraları içeren âyetlerin indirilmesiyle teşekkül eden âyetlerdir. Çünkü Yüce Allah, insanın yaratılış ve mizacını; onun menfaat ve maslahatını temin eden şeyleri bilir ve buna göre âyetlerini tedrici bir şekilde indirir.⁵⁰ Kur'an'ın geneli, nüzûlünü gerektiren özel bir olay veya sebebe bağlı olmaksızın ümmetin ıslahı için bir yol gösterici olarak gelmiştir.⁵¹ Başka bir ifadeyle söz konusu âyetler, “genel sebepler” diyebileceğimiz yani insanların hidayeti ve hayatlarının düzene sokulması, onlar için en hayırlı olanın gösterilmesi gibi kuralara binaen nazil olmuştur. Bu tarzda inen âyetlerin geneli ise inanç meseleleri, geçmiş dönemlerde meydana gelen olaylar, peygamber kıssaları ve kıyamet sahneleri gibi konuları kapsar.⁵²

İkinci kısımda değerlendirilen âyet ve sûreler, belli bir vakıa ve soru akabinde nazil olan Kur'an bölümleridir.⁵³ Bu kısımda yer alanlar, olaylar ve sorular hakkındaki cevaplar mesabesinde. Söz konusu olay (veya soru), müslümanlar veya onlardan bir kısmının karşılaştığı muayyen bir sorundur. Yüce Allah, o sorunun çözüme kavuşturulması için cevap olarak Peygambere vahyetmiştir.⁵⁴ Esbâb-ı nüzûl ilminin konusu bu tür sebeplere binaen inen âyetlerdir. Buna göre esbâb-ı nüzûl (iniş sebepleri), Hz. Peygamber döneminde, meydana gelen bir olay veya ona yöneltilen bir soru akabinde, olaya ilişkin bir açıklama veya söz konusu sorunun cevabını içeren âyetlerin indirilmesi konusuyla ilgilenen bir Kur'an ilmidir. Bu olay veya soru, Müslümanların arasında olabileceği gibi müslümanlarla gayr-i müslimler veya Yahudi ve Hristiyanlar tarafından Hz. Peygambere yöneltilen sorular şeklinde de olabilir.⁵⁵ İslam âlimleri 600 civarı âyetin sebeb-i nüzûlünün bilindiğini

⁴⁸ İbrahim Çelik, “Kur'an'da Haberî Sıfatlar ve Mukâtil b. Süleyman'a İsnad Edilen Teşbih Fikr”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (1987), 151; Türker, “Mukâtil b. Süleyman”, 31/135.

⁴⁹ Celâluddin Abdurranman es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1997), 1/92; Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-Arabî, 1995), 1/81.

⁵⁰ Abdullah b. Yusuf el-Cüdey', *el-Mukaddimâtü'l-esâsiyyetu fî 'ulûmi'l-Kur'an*, (Beyrut: Muessesetü'r-Reyyân, 2001), 43.

⁵¹ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tünisiyye Li'n-Neşr, 1984), 1/46.

⁵² Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5/125-126.

⁵³ Suyûtî, *İtkân*, 1/92; Cüdey', *el-Mukaddimât*, 43.

⁵⁴ Cüdey', *el-Mukaddimât*, 43.

⁵⁵ Zerkânî, *Menâhil*, 1/81-82.

belirtmişlerdir.⁵⁶

Esbâb-ı nüzûl, rivayetle ilgili bir ilimdir. Akılla ve içtihatla âyetlerin sebep-i nüzûlü bilinmez. Bu nedenle hadislerin sıhhati için aranan genel şartlar, bu tür rivayetlerde de aranır. Bir âyetin veya sûrenin inmesine sebep olan rivayet, ilgili âyetin inişine şahit olmuş ve sebeplerine vakıf olan sahabilerin rivayetleriyle bilinebilir.⁵⁷

Âyetlerin ve sûrelerin doğru anlaşılması için nüzûl şartlarının bilinmesi gerekir. Bu konuyla ilgili sahih bilgiler, müfessir için vazgeçilmez bir malzemedir. Çünkü nüzûl ortamı, âyetlerin inişinin arka planı, sebep-sonucu (dış bağlam), bir âyetin diğer âyet/ayetlerle ilişkisi ve Kur'an bütünlüğündeki yeri (metinsel bağlam) ancak bu tür rivayetler sayesinde öğrenilebilir. Ayrıca esbâb-ı nüzûl rivayetleri, vahiy sürecinde insan-Allah ilişkisini, dolayısıyla vahiy-olgu ilişkisini açıklayan güçlü kanıtlar mesabesinde dir.⁵⁸ Bu sebeple âlimler, Kur'an'ın doğru anlaşılması için esbâb-ı nüzûlün önemine dikkat çekmişler ve âyetlerin nüzûl sebebini bilmenin, Kur'an manalarının anlaşılması konusunda sağlam bir yol olduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁹ İbn Teymiye (ö. 728/1328) "Sebeb-i nüzûlü bilmek, âyetin anlaşılmasına yardım eder. Çünkü "sebeb"i bilmek, "müsebbeb"i bilmeyi temin eder."⁶⁰ diyerek bu ilmin önemine dikkat çekmiştir.

'Ulûmu'l-Kur'an ve Tefsir usûlü tarzı kitaplarda, belli bir olay veya sebep üzerine inen âyetlerin anlaşılması için sebep-i nüzûl ilminin faydası ve önemi üzerinde durulmuş ve örnekler eşliğinde bazı hususlara işaret edilmiştir. Bu çerçevede sebep-i nüzûlü bilmenin, Kur'an'ın emir ve hükümlerinin hikmetlerini bilmeye yardımcı olacağı, âyet ve sûrelerden kastedilen mananın doğru anlaşılacağı ve ortaya çıkabilecek şüphe ve yanlışlıkların giderilebileceği, müphem âyetlerin anlaşılmasını kolaylaştıracağı gibi hususlara işaret edilmiştir.⁶¹

Bununla birlikte âyet veya sûrenin inmesine neden olan olay ve sorunun, Kur'an bütünlüğü ve genel ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmesi zorunludur. Âyetleri ve sûreleri, esbâb-ı nüzûl kapsamında değerlendirilen özel durum ve tarihi şartlarla sınırlı olarak yorumlamak, ilahi mesajın genel ve

⁵⁶ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 224; Mesut Okumuş, "Ulûmu'l-Kur'an (Kur'an ilimleri)", *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 330.

⁵⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu nuzûli'l-Kur'an*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991), 10; Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûlün Rolü*, 91; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 225; Okumuş, "Ulûmu'l-Kur'an" 327.

⁵⁸ İsmail Çalıskan, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 136.

⁵⁹ Suyûtî, *İtkân*, 1/93.

⁶⁰ Takiyuddîn Ahmed b. Abdulhalim b. Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsir*, thk. Adnân Zarzûr (Kuveyt: Daru'l-Kur'ani'l-Kerim, 1971), 47.

⁶¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/22-26; Suyûtî, *İtkân*, 1/92-95; Zerkânî, *Menâhil*, 1/83-86; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 137-138; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 230; Okumuş, "Ulûmu'l-Kur'an", 327-328.

ebedi maksatlarından uzaklaştırabileceği gibi yorum zengiliğine de engel olacaktır.⁶² Bu sebeple “sebebin hususi (özel) olması, hükmün umumi (genel) olmasına engel değildir” ilkesinin bir kural olarak akılda tutulması gerekir. Buna göre Kur’an’ın bazı âyet ve sûrelerinin belli bir olay ve sebebe binaen inmesi, onların ihtiva ettiği hükümlerin genel olmasına mâni değildir.⁶³ Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) Hümeze sûresi bağlamında söylediği gibi bu sûrenin iniş sebebinin özel olması mümkündür. Ancak tehdit geneldir ve bu sûrede belirtilen çirkin davranışlara sahip olan herkesi kapsar.⁶⁴

3. ET-TEFSİRÜ'L-KEBİR

3.1. et-Tefsîru'l-kebir’in Genel Özellikleri

et-Tefsîru'l-kebir, âyet sırasına göre Kur’an’ın tamamını başından sonuna kadar tefsir eden ve günümüze ulaşan ilk tam tefsirdir.⁶⁵ Bu yönüyle, Mukâtil’in tefsiri, çağdaşı âlimler tarafından yazılan ancak bize ulaşmayan, varlıklarını klasik kaynaklardan veya daha sonra yazılan tefsirlerde kendilerine yapılan atıflardan öğrendiğimiz diğer tefsirlerden farklıdır.⁶⁶

Mukâtil, tefsirinde rivayet ve dirayet yöntemini birlikte kullanmıştır.⁶⁷ Tefsirinin genelinde görülen dirayet usulünün yanı sıra onun Hz. Peygamber’den gelen hadislerle, sahâbe ve tabîinden aktarılan rivayet ve açıklamalara da önem verdiği görülmektedir.⁶⁸ Mukâtil’in tefsirinin rivayet yönü, öncelikle bir konuyla ilgili âyetlerin bir araya getirilmesine dayanır. Bununla birlikte âyetlerle ilgili hadisleri, isnadlarını hafız ederek zikreder. Bu sebeple sahih hadislerle zayıf hadis birbirine karışır. Bu durum, özellikle peygamber kısımları bağlamında yer verdiği isrâîlî haberlerde bariz bir şekilde görülür. Ravilerin isnada yer verip önemsedikleri bir dönemde Mukâtil’in isnadı hafzetmesi ve isrâîlî haberlere çokça yer vermesi, onun tefsirinin en bariz kusurlarından kabul edilir.⁶⁹

Dirayet yönüne gelince, Mukâtil’in tefsirinin hemen hemen bütün sayfalarında, dirayet usulünün etkisi görülmekte ve onun Allah’ın kitabını tefsir

⁶² Muhsin Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/361.

⁶³ İbn Teymiye, *Mukaddime*, 47; Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/32; Suyûtî, *İtkân*, 1/95-96; Okumuş, “Ulûmu'l-Kur’ân”, 330.

⁶⁴ Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Cârullah Muhammed b. Ömer b. Ahmed, *el-Keşşâf'an hakâik-i gavâmizi't-te'vil ve 'uyûni'l-eqâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Muavvid (Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1998), 6/429.

⁶⁵ Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5/61, 63-64; Na'nâ'a, *el-İsrâîliyyât*, 221; M. Suat Mertoğlu, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/291; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 120.

⁶⁶ Yurt, “Mukâtil b. Süleyman ve Antropomorfizim”, 9-10.

⁶⁷ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 120.

⁶⁸ Örnekler için bk. Cihad Ahmed Hicâc, *Menhecû'l-İmâm Mukâtil b. Süleymân el-Belhî fi tefsîrihi* (Gazze: el-Câmiatu'l-İslâmiyyetu, Külliyyetu Usûli'd-Dîn, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 19-27.

⁶⁹ Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5/59-60.

eden birisinin ihtiyaç duyduğu geniş bilgi ve zekâya sahip olduğu hissedilmektedir.⁷⁰ Diğer bir ifadeyle Mukâtil, ilk devirlerde kendisine koşulsuz müfessir denmeyi hak eden âlimlerin başında gelmektedir. Onun yaşadığı dönemde Kur'an hakkında söz söyleyen ve açıklamada bulunanların geneli, Kur'an'ı Hz. Peygamber ve sahâbenin söyledikleriyle tefsir etmeyi uygun ve yeterli buluyor, kendi açıklamalarını fazla ön plana çıkarmıyordu. Mukâtil ise farklı bir yol takip etmiş, âyetleri tefsir ederken kendi düşüncelerini ortaya koymuş ve onları yorumlamıştır.⁷¹ O dil, kelimeler ve terkipler, anlam ve anlam değişimi, müşterek ve müteradif lafızlar konusunda geniş bir bilgiye sahip olduğu gibi me'ânî, beyan ve bed'î, icmal, tebyîn, umum-husus, itlak-takiyit, emir-nehyin delaleti vb. konulara da hâkimdir.⁷² *et-Tefsîru'l-kebir*'de, âyetler ve âyet gruplarının sebab-i nüzûlü ve iniş zamanı belirtilmiş, müphem sözcüklerle kimlerin kastedildiği açıklanmış, muğlak kelimelerle kastedilen belirtilmiş, kelimelerin müteradifleri verilmiş, bu kelimelerin kullanıldığı siyakta kazandığı anlamlar (vücûh ve nezâir) ifade edilmiştir. Kıssalar özellikle Yahudileri konu alan âyetlerin tefsirinde şahıs isimleri, tarihi vakıa ve sayılar gibi detaylara fazla yer verilmiştir.⁷³

Mukâtil'in *et-Tefsîru'l-kebir*'i, sade ve anlaşılır bir tefsir olması yönüyle temayüz eder. Bu tefsirde, kolay bir ibare ile mana kuşatılmış, ihtilâfa girilmeden âyetteki en kuvvetli ve en uygun mana seçilmiştir.⁷⁴ Âyetlere anlam verilirken genellikle vahiy ortamı ve metin içi bağlam da dikkate alınmış,⁷⁵ akli muhakeme ile âyetlerin kime ne dediğini açık ve net bir şekilde ortaya konmuştur.⁷⁶

Mukâtil'in, Kur'an'ı tefsiri sırasında *Kur'an ilimleri* başlığı altında değerlendirilen birçok Kur'an ilmini dikkate aldığı ve onlara büyük önem verdiği görülür. Hatta Mukâtil'i 'ulûmu'l-Kur'an'la ilgili kitap yazan âlimlerin ilklerinden saymak mümkündür. Nitekim onun *el-Vücûh ve'n-nezâir* isimli eseri kendi alanında kaleme alınan ilk kitaptır ve günümüze kadar gelmiştir.⁷⁷ Ayrıca günümüze kadar ulaşmasa da nâsîh-mensûh, yeminler, müteşabih âyetler, takdîm-te'hîr ve kıraat üzerine çalışmalarının olduğu biyografisinden anlaşılmaktadır.

Mukâtil'in isnada gereken özeni göstermediği ve esbâb-ı nüzûl konu-

⁷⁰ Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5/59-60.

⁷¹ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 124.

⁷² Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5/60. Ayrıca bk. Abdullah Mahmud Şehhâte, *'Ulûmu't-Tefsîr* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2001), 167; Na'nâa, *el-İsrâiliyyât*, 222.

⁷³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/192; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 121. Ayrıca bk. Demirci, *Tefsir Tarihi*, 105; Pak, "Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri (Taberî Öncesi)", 149.

⁷⁴ Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5/57; Şehhâte, *'Ulûmu't-efsîr*, 167. Ayrıca bk. Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 126.

⁷⁵ Pak, "Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri (Taberî Öncesi)", 149.

⁷⁶ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 126.

⁷⁷ Hicâc, *Menhec*, 29.

sunda zayıf hadislere ve rivayetlere dayandığına dair yaygın bir kanaat vardır. Bununla birlikte isnadsız zikrettiği bütün rivayetlerin sorunlu olduğu söylenemez. Çünkü bu hadisler ve rivayetler, hadis kitaplarıyla karşılaştırıldığında onların birçoğunun zayıf olmadığı, ekseriyetinin daha sonra sahih hadis kitaplarda yer aldığı görülür. İlgili hadislerin bir kısmının isnadı zayıf olmakla birlikte metni sahihtir ve isnadı da başka tariklerle desteklenmiştir.⁷⁸ Ayrıca İbn Adî (ö. 356/976), Mukâtil'in naklettiği hadislerin çoğunun sahih olduğunu ve birçok sika râvinin ondan rivayette bulunduğunu belirtmiştir.⁷⁹

Mukâtil, âyet ve sûreleri tefsir ederken genellikle vahiy ortamını göz önünde bulundurur. Ona göre Kur'an'ın hitabı vahyin tanıkları ve ilk muhatap kitledir. Bu nedenle En'âm 6/116. âyetini açıklarken "ekseru men fi'l'ard" (أكثر من في الأرض) ifadesini "ehl-i Mekke" ile sınırlandırmıştır.⁸⁰ Hâlbuki günümüz ortalama okuru bu ifadeyi genellikle "yeryüzündekilerin çoğunluğu" şeklinde anlar. Tefsirinin birçok yerinde bu tür açıklamalara rastlamak mümkündür.⁸¹ Mukâtil, âyetlerin ilk anlamlarını, âyet ve sûrelerin indiği dönemde muhataplarına neyi ifade ettiğini belirlemeye çalışmış, muhatapların kimler olduğunu, âyetlerin onlara ne söylediğini ve âyetleri oluşturan ifadelerin ilk hitap çevresi tarafından nasıl anlaşıldığını tespit etmeye çalışmıştır.⁸²

Âyetleri tefsir ederken farklı yorum ihtimallerine girmeden tek tip açıklamayla yetinmesi Mukâtil'in ayrıcalıklı yanlarından biridir. *et-Tefsîru'l-kebîr*'de, yorum ihtimallerini gösteren "veya, ya da, şöyle de olabilir, denildi ki vb." ifadelere genelde rastlanmaz. Ona göre âyetlerin, âyetleri oluşturan ifade ve kelimelerin tek anlamı vardır. Bu sebeple tek anlamı ifade eden "ya'nî" (yani) sözcüğü bu tefsirde yaygın bir şekilde kullanılmıştır.⁸³

et-Tefsîru'l-kebîr'de, tek tip açıklama yaklaşımını destekleyen unsurlardan biri de âyetlerin metin-içi ve metin-dışı bağlamının dikkate alınarak yorumlanmasıdır. Mukâtil âyetleri yorumlarken ilk muhatapların kimliklerine, onların sözlerine ve davranışlarına önem vermiştir. Genel muhatap kitleye hitap ettiğini düşündüğü âyetleri bile nüzûl şartları bağlamında değerlendirmiştir.⁸⁴ Bu çerçevede âyetlerin kimin hakkında, hangi soru veya olay akabinde nazil olduğunu açıklamış ve ilgili âyetleri veciz bir şekilde o olayla bağlantılı olarak açıklamıştır. Örneğin Lokmân 31/6-7. âyetleri, müşrik Nadr b. Hâris'in Mekke'de yaptıklarını dikkate alarak tefsir etmiş ve "ve minennâs"

⁷⁸ Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5/51, 125; Koç, *Tefsirde Bir kaynak İncelemesi*, 38-39; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 123-124. Ayrıca geniş bilgi için bk. İrfan Zahitoğlu, *Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsir-i Kebir'indeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 16-205.

⁷⁹ Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, 4/175; Türker, *Mukâtil b. Süleyman*, 31/136.

⁸⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/286.

⁸¹ Bk. Koç, *Tefsirde Bir kaynak İncelemesi*, 44-49.

⁸² Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 121.

⁸³ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 42; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 121-122.

⁸⁴ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 122.

(insanlardan kimisi) ifadesinin karşılığının Nadr b. Hâris olduğunu belirtmiştir.⁸⁵ Yine anne babaya saygıyı konu edinen Lokmân 31/14-15. âyetlerin sebeb-i nüzûlüne ilişkin rivayete⁸⁶ yer vermemekle birlikte rivayete konu olan Sa'd b. Ebî Vakkâs ismini zikrederek âyeti tefsir etmiştir. Bu bağlamda 14. âyette geçen "el-insân" sözcüğünün karşılığının Sa'd b. Ebî Vakkâs, "vâlideyn" in ise Vakkas'ın babası Malik ve annesi Hamne binti Süfyan olduğunu belirtmiş ve âyeti onların özelinde açıklamıştır.⁸⁷ Ahzâb 33/23. âyeti açıklama şekli de bu kapsamda değerlendirilebilir. Mukâtil bu âyeti, nüzûl çağındaki önemli isim ve olaylarla ilişkilendirerek tefsir etmiştir. Buna göre "Allah'a verdikleri söze sadık kalanları" cümlesini "Mekke'de akabe gecesi" ile kayıtlamış, "içlerinden bir kısmı verdikleri sözü yerine getirmiştir." cümlesini de "Hamza ve arkadaşlarının Uhud günü bu ahitlerine bağlı kalarak öldükleri" ile açıklamış, "Bir kısmı da (şehit olmayı) beklemektedir." cümlesini de "müminlerden bir kısmının ahitlerine vefa göstererek ecellerini bekledikleri" şeklinde izah etmiştir.⁸⁸

3.2. et-Tefsîru'l-kebir'de Esbâb-ı Nüzûl

3.2.1. Mukâtil b. Süleyman'ın Kullandığı Esbâb-ı Nüzûl Tabirleri

Tefsirlerde esbâb-ı nüzûl rivayetleriyle ilgili bir çok ifade ve kalıb kullanılmakla birlikte,⁸⁹ müfessirler esbâb-ı nüzûl rivayetleriyle ilgili genelde "sebebu nuzûli hâzihi'l-âyeti kezâ/سبب نزول هذه الآية كذا" (bu âyetin iniş sebebi şudur), olay veya soru anlatıldıktan sonra başında takip "fe"si bulunan "fe-enzelellâhu hâzihi'l-âyete/فأنزل الله هذه الآية" (bunun üzerine Allah şu âyeti indirdi) ve "fe-nezelet hazihi'l-âyetu fi kezâ/فنزلت هذه الآية في كذا" (bu âyet şu konu üzerine nazil oldu) ifadelerini kullanmışlardır.⁹⁰ Bu tabirler, âyetin/surenin inişine sebep olan olay veya soru aktarıldıktan sonra zikredilir. Bazen esbâb-ı nüzûl tabiri ve "fe" edatı içermeyen bir kullanımla da âyetlerin iniş sebebi zikredilir. Bu durumda söz konusu rivayetin, âyetin iniş sebebi olduğu makamdan ve siyaktan anlaşılır.⁹¹ Zerkeşî (ö. 794/1392), sahâbe ve tabiînin bir âdeti olarak onlardan birisi "nezelet hâzihi'l-âyetu fi kezâ" (bu âyet, şu konuda inmiştir) dediğinde, bu ifadeyle âyetin sebeb-i nüzûlünü değil, bu âyetin

⁸⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/432-433.

⁸⁶ Rivayet için bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmî'u'l-beyân 'an te'vil-i âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü'l-buhûş ve'd-dirâsâti'l-'Arabiyyeti ve'l-İslâmiyyeti, 2001), 18/552; Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. (Kahire: Mektebetu Evlâdi's-Şeyhi li't-Turâsi, 2000), 11/54.

⁸⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/434.

⁸⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/484. Secde 32/18. âyeti de sebeb-i nüzûlünü dikkate tefsir etmiştir. Buna göre âyette geçen "mü'min" kelimesini Hz. Ali, "fâsık" kelimesini de Ümeyye oğullarından Hz. Osman'ın kardeşi "el-Velîd b. Ukbe" ile tefsir etmiştir. (Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/451).

⁸⁹ Bk. Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûlün Rolü*, 109-111.

⁹⁰ Zerkânî, *Menâhil*, 1/87; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 139; Okumuş, "Ulûmu'l-Kur'ân", 328-329. Ayrıca bk. Demirci, *Tefsir Usûlü*, 224.

⁹¹ Zerkânî, *Menâhil*, 1/87.

ihtiva ettiği hükmü kastettiğini belirtir.⁹² İbn Teymiye ise “nezelet hâzihi'l-âyetu fi kezâ” ifadesiyle bazen âyetin sebep-i nüzûlünün, bazen de (âyetin iniş sebebi olmadığı durumunda) âyete dahil olan şeyin (âyetle neyin kastedildiğini) söyler.⁹³

Mukâtil, esbâb-ı nüzûl rivayetlerini aktarırken belli başlı tabirleri yoğun bir şekilde ve tefsirinin genelinde kullanmıştır. “Fe-enzelallâhu.../...فأنزل الله...” cümlesi, onun, bir âyetin/surenin inmesine neden olan soru veya olayı anlattıktan sonra sıkça kullandığı ifadelerden biridir. Örneğin Mukâtil, Kâfirûn sûresinin sebep-i nüzûlü olarak Kureyş'in önde gelenlerinden bir grubun, “...biraz biz senin dinine girelim, ilahına ibadet edelim. Biraz da sen bizim dinimize gir, ilahlarımıza ibadet et...” şeklindeki taviz koparmaya yönelik tekliflerini aktarır. Akabinde “fe-enzelallâhu azze ve celle fihim...” cümlesine yer verir.⁹⁴ Esbâb-ı nüzûl ifadesi olarak “fe-enzelallâhu...” cümlesi *et-Tefsîru'l-kebîr*'in genelinde kullanılmıştır.⁹⁵

Mukâtil'in esbâb-ı nüzûl rivayetlerini zikrederken sıkça yer verdiği ibarelerden birisi de “nezelet fi...” ve “fe-nezelet fi...” cümleleridir. Bu konuda Lokmân 31/28. âyetin nüzûlüyle ilgili rivayete bakılabilir. Mukâtil, bu âyetin, bir grup Kureyşli hakkında nazil olduğunu aktarırken “nezelet fi...” kalıbını kullanır. Söz konusu müşrikler Hz. Peygamber'e “Allah bizi tavırdan tavıra geçirerek yarattı; nutfe, sonra alaka, sonra mudğa, sonra kemikler olarak. Sonra da sen, “Allah bizi bir anda yeni bir yaratışla toptan bir anda diriltecek.” diyorsun, bu nasıl olacak?” şeklinde bir soru yöneltmişler ve bunun üzerine bu âyet nazil olmuştur.⁹⁶ Mukâtil, bazı âyetlerin inişinden bahsederken de başında takip “fe”si olan “fe-nezelet fi...” ifadesini kullanmaktadır.⁹⁷

Mukâtil'in kullandığı ifadelerden biri de “nezele fi kavl.../...نزل في قول...” (...sözü/sözleri hakkında nazil oldu) cümlesidir. Ancak bu ifade diğer ibarelere oranla daha az kullanılmıştır.⁹⁸

Görebildiğimiz kadarıyla Mukâtil, esbâb-ı nüzûl tabirlerinden “sebebu nuzûli hâzihi'l-âyeti kezâ” ifadesine tefsirinde yer vermemiştir. Bununla birlikte Fetih sûresi ilk âyetlerinin nüzûl sebebi bağlamında ve en-Nisâ 4/25. âyetinin tefsirinde “nüzûlü hâzihi'l-âyeti/نزل هذه الآية” ifadesini bir esbâb-ı nüzûl kavramı olarak kullanmıştır.⁹⁹ Mukâtil, bazı durumlarda da esbâb-ı nüzûl ifadelerine başvurmaksızın âyetlerin arka planı ve inişine sebep olan

⁹² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/31-32. Ayrıca bk. Suyûtî, *İtkân*, 1/100.

⁹³ İbn Teymiye, *Mukaddime*, 48. Ayrıca bk. Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûlün Rolü*, 111-114.

⁹⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 4/888.

⁹⁵ Örnek olarak bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/81, 125, 130-131, 133, 140-141, 152, 373-374; 2/99, 101-102, 229, 537-538; 3/402, 453, 476, 489, 505, 574, 505; 4/915-916.

⁹⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/438. Ayrıca bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/358, 373; 2/170, 230; 3/371-372 ve 440; 4/837.

⁹⁷ Bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/224, 269, 283, 317, 390-391; 3/438.

⁹⁸ Bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/369; 2/633; 3/71, 227.

⁹⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 4/65-66; 1/367.

olayı aktarmıştır.¹⁰⁰

3.2.2. Rivayetlerin Senedlerine Karşı Tutumu

Biyografisinde de ifade edildiği gibi Mukâtil'in en fazla eleştiriye muhatap olduğu noktalardan biri isnada gerekli özeni göstermemesidir. Onun esbâb-ı nüzûl rivayetlerinde de aynı tavrı sürdürdüğü görülmektedir. Bununla birlikte nadiren esbâb-ı nüzûl rivayetlerini senediyle birlikte aktarmıştır. Örneğin Rûm sûresinin baş tarafında Rumların Farslara yenilgisini konu alan âyetlerle ilgili rivayetin senedine yer vermiş,¹⁰¹ Âl-i İmrân 3/174. âyetin inişi bağlamında zikrettiği rivayetin senedini zikretmiştir.¹⁰² Neticede Mukâtil b. Süleyman'ın, rivayetlerin senedlerini hazfederek aktardığı bir vakıa olmakla birlikte, bu konuda kendisinden bize ulaşan bir açıklama ve gerekçe de yoktur. Bu nedenle onun bu tavrıyla ilgili kesin yargı içeren yorumlarda bulunmak imkân dahilinde değildir. Diğer taraftan yaşadığı dönemin ilim anlayışı ve tefsir ilminin durumu dikkate alınarak bazı hususlara işaret edilebilir. Buna göre öncelikle Mukâtil'in bu tavrının arkasında sade bir tefsir yazma ve okuyucuyu doğrudan Kur'an'ın mesajıyla buluşturma düşüncesi olabilir.

İlk dönemlerde tefsirin müstakil bir ilim olmayıp hadis ilminin içerisinde varlığını devam ettirdiği ve tefsir malzemelerinin hadis ilminde olduğu gibi isnad zinciriyle aktarıldığı dikkate alınmalıdır. Hadis ilminin bir alt dalı olan tefsir, Mukâtil'in yaşadığı dönemde hadisten ayrılarak müstakil bir ilim olmaya başlamıştır.¹⁰³ Ancak gelişme evresinde olan bu ilim için o zamanlarda oturmuş bir metoddan bahsetmek mümkün değildir. O güne kadar sıkı bir şekilde uygulanan hadis ilminin kuralları, Mukâtil tarafından ayrı bir ilim dalı olan tefsir için bağlayıcı olduğu düşünülmemiş ve onun uygulanması hadis ilmine bırakılmış olabilir. Bunun yanında Mukâtil'in yaşadığı ilmi çevrenin son derece gelişmiş olması nedeniyle, herkesin bildiği şeylerin ayrıntılı olarak zikredilmesine gerek duyulmamış olması muhtemeldir.¹⁰⁴

3.2.3. Rivayetleri Aktarma Şekli

Öncelikle Mukâtil'in murad-ı ilahiye doğru tespit etmek için âyetlerin iniş yeri, zamanı ve olayları göz önünde bulundurduğunu ifade etmek gerekir. Bu sebeple âyetlerin doğru anlaşılmasına katkı sağlayan bir faktör olarak esbâb-ı nüzûl ilmini önemsemiş ve âyetlerin/surelerin tefsiri sırasında ilgili rivayetleri zikrederek âyeti bu çerçevede yorumlamıştır. Ne var ki et-

¹⁰⁰ Örnek olarak Lokman 31/6-7. âyetlerin tefsirine bakılabilir. (Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/432-433.)

¹⁰¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/402.

¹⁰² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/317. Ayrıca bk. el-Hac 22/30 (Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/124).

¹⁰³ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 102-105; Hamurcu, *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fikhî Tefsir*, 95.

¹⁰⁴ Hamurcu, *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fikhî Tefsir*, 105.

Tefsîru'l-kebîr'de 525 âyet ve sûrenin esbâb-ı nüzûl rivayetine yer verdiği¹⁰⁵ dikkate alınır. Mukâtil'in her âyete/sureye illa da bir sebab-i nüzûl bulma gayreti içerisinde olmadığı görülür.¹⁰⁶

Bununla birlikte esbâb-ı nüzûl, Mukâtil'in âyetler ve sûrelerin tefsirini yaparken çok sık başvurduğu bir Kur'an ilmidir. Ancak o, kendisinden sonra gelen müfessirlerde görülen âyetlerle ilgili birden çok esbâb-ı nüzûl rivayetinin zikredilmesi usulünü genel itibarıyla benimsememiştir. Bilakis o, âyet veya sûreye ilişkin tek bir rivayeti aktarmıştır. Diğer taraftan esbâb-ı nüzûl rivayetlerini bazen mana ile yani rivayetin özünü kendi ifadeleriyle aktarmak sûretiyle bazen de nassı/metni ile zikretmiştir. Örneğin el-İsra 17/85. âyetin, Ebû Cehil ve arkadaşları hakkında nazil olduğunu¹⁰⁷ belirtirken âyetin iniş sebebini muhtasar bir şekilde ifade etmiştir. Hâlbuki başka kaynaklarda, Kureyş müşriklerinin Yahudilerden Hz. Peygamber'e soru sormak için yardım istedikleri, Yahudilerin de Ona "ruh"u sorun dedikleri ve ilgili âyetin bunun üzerine nazil olduğu aktarılır.¹⁰⁸

Bakara 2/204. âyetin sebebi nüzûlü olarak rivayetin bütünü zikreder ve ilgili âyetin Ahnes b. Şerîk ve annesi hakkında nazil olduğunu ifade ederken rivayeti ihtisar yoluna gitmez.¹⁰⁹ Yine Bakara 2/215. âyetin iniş sebebini konu edinen rivayet de bu kapsamda değerlendirilebilir. Buna göre Yüce Allah sadaka vermeyi emredince, Amr b. el-Cemûh el-Ensârî, Hz. Peygamber'e "ne kadar ve kime infak edelim?" diye sormuş, akabinde bu âyet inmiştir.¹¹⁰

Mukâtil b. Süleyman genel itibarıyla âyetleri tek bir rivayetle açıklamakta, âyet veya sûrelere dair klasik kaynaklarda zikredilen rivayetlerin hepsine yer vermemektedir. Bir mecliste oturma âdâbını konu alan Mücadele 58/11. âyetle ilgili zikrettiği rivayeti¹¹¹ bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Nisa 4/59. âyetin nüzûlüyle ilgili Ammar b. Yâsir ile Halid b. Velid arasındaki anlaşmazlığı konu alan rivayeti zikreder.¹¹² Bununla birlikte Vâhidî (ö. 468/1076), Mukâtil'in aktardığı bu rivayetle birlikte, bu âyetin (Nisâ 4/59) Huzeyfe b. Kays b. 'Adiyy hakkında nazil olduğunu ifade eden başka bir rivayete de yer verir.¹¹³

¹⁰⁵ Efe, *Mukâtil Bin Süleyman Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl*, 91-95.

¹⁰⁶ Muhsin Demirci, Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *Esbâbu nüzûli'l-Kur'an*'ı ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Lübâbu'n-nükûl*'ü incelendiğinde bir sebebe bağlı olarak nazil olan âyetlerin sayısının 600 civarında olduğunu ifade etmektedir. Bk. Demirci, *Tefsir Usûlü*, 224.

¹⁰⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 2/547.

¹⁰⁸ Vâhidî, *Esbâbu nüzûl*, 299. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 5/81-82.

¹⁰⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/177-178. Ayrıca bk. Vâhidî, *Esbâbu nüzûl*, 66.

¹¹⁰ Ayrıca Mukâtil, Amr b. el-Cemûh'un "mallarımızdan ne kadar ve kimlere infak edelim" sorusuyla ilgili olarak da "kuli'l-avf" (ihtiyaçtan arta kalan) ifadesinin (el-Bakara 2/219) indirildiğini ilave eder. Bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/183.

¹¹¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 4/261-262. Vâhidî ise Mukâtil'e dayanarak âyetin sebeb-i nüzûlü olarak sadece bu rivayeti zikreder. Bk. Vâhidî, *Esbâbu nüzûl*, 431-432.

¹¹² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/342-383.

¹¹³ Vâhidî, *Esbâbu nüzûl*, 163-164.

Mukâtil, Bakara 2/115. âyetin sebab-i nüzûlü bağlamında aktarılan rivayetlerden sadece birini zikretmiştir. Bu rivayete göre bulutlu bir günde seferde olan Müminlerin bir kısmı (kıblenin tayininde tereddüde düştükleri için) doğuya, bir kısmı da batıya doğru namaz kılmıştır. Güneş doğduğunda kıbleden başka bir tarafa doğru namaz kıldıklarını anlayan Müminler, Medine'ye gelip bu durumu Hz. Peygamber'e söylemişler, ilgili âyet bu olay üzerine indirilmiştir.¹¹⁴ Hâlbuki diğer kaynaklarda bu âyetin nüzûlüne dair başka rivayetlere de yer verilmiştir.¹¹⁵ Mukâtil ise bu âyetle ilgili başka bir rivayetin olup olmadığına işaret etmez. Aynı durumu Âl-i İmran 3/188. âyetiyle ilgili açıklamalarda da görmek mümkündür. Söz konusu âyetin nüzûlüyle ilgili birden çok rivayet olmakla birlikte¹¹⁶ Mukâtil, Hz. Peygamberin yanına gelip (kalplerinde olanın aksine) onu tanıdıklarını ve tasdik ettiklerini söyleyen ve böylece Müslümanlar tarafında övülmeyi bekleyen Yahudilerle ilgili rivayeti kısaca anlatarak âyeti açıklamıştır.¹¹⁷ Yine kaynaklarda Bakara 2/158. âyetin sebab-i nüzûlü çerçevesinde farklı rivayetler zikredilir.¹¹⁸ Ancak Mukâtil, (Kureyş, Kinane, Huzâ'a ve Amir b. Sa'sa'dan oluşan) "Hums"un, cahiliye döneminde Safa tepesi üzerinde Naile, Merve tepesi üzerinde de İsfâ isimli putların bulunmasını gerekçe göstererek "Safa ve Merve Allah'ın şiarlarından değil" demeleri ve bu ikisi arasında tavaf etmekten kaçınmaları üzerine bu âyetin nazil olduğunu belirtmiş, diğer rivayetleri zikretmemiştir.¹¹⁹

Mukâtil, bazı durumlarda ise bir âyet veya sûreyle ilgili iki rivayete yer verir. Ancak bu rivayetler arasında bir tercihte bulunmaz. Mukâtil'in iki ve daha fazla rivayetle açıkladığı âyet ve sûrelerin sayısı sınırlıdır. Örneğin İhlâs ve Duhâ sûrelerinin sebab-i nüzûllerine dair iki rivayet zikretmiş ve onlarla ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹²⁰ Nisâ 4/43. âyetin farklı bölümlerinin iniş sebebi olarak dört tane rivayet aktarmıştır.¹²¹ Aynı durumu En'âm 7/93. âyetin açıklamasında da görmek mümkündür. Mukâtil bu âyetin tefsiri sırasında âyetin farklı bölümleriyle ilgili iki rivayete yer vermiştir.¹²²

Mukâtil, esbâb-ı nüzûl rivayetlerini aktarırken standart bir usul takip et-

¹¹⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/133.

¹¹⁵ Vâhidî, *Esbâbu nuzûl*, 39-42; Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Beirut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1984), 1/134-135.

¹¹⁶ Vâhidî, *Esbâbu nuzûl*, 140-142; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/522-523.

¹¹⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/321.

¹¹⁸ Vâhidî, *Esbâbu nuzûl*, 48-50; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/163.

¹¹⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/152.

¹²⁰ Mukâtil b. Sulayman, *Tefsîru Mukâtil*, 4/731; 4/913-916. Ayrıca el-Bakara 2/2-3. âyetlerin sebab-i nüzûlüne bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/81.

¹²¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/373-375.

¹²² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/575-576.

mez. Esbâb-ı nüzûl rivayetlerini bazen sûrenin veya âyetin tefsirine geçmeden önce,¹²³ bazı durumlarda da âyetin tefsirine başladıktan sonra¹²⁴ zikreder.¹²⁵

Görüldüğü gibi Mukâtil, genel bir metod olarak sûrelere/ayetlere ilişkin tek bir rivayete yer vermekte ve ilgili sûre veya âyeti bu doğrultuda tefsir etmektedir. Onun bu tavrını birkaç şekilde izah etmek mümkündür. Öncelikle o, muhtasar bir tefsir yazmayı düşünmüş olabilir. Buna bağlı olarak bir tek rivayete yetinerek tefsirinin hacimli olmasının önüne geçmiş, kendi açısından sûre veya âyetin muhtevasına en uygun olan rivayeti esas almış ve açıklamıştır. İkinci husus, Mukâtil'in, muhataplara tek bir manayı iletmeyi hedeflediği söylenebilir. Böylece yorum çeşitliliğine girmeden nüzûl ortamını dikkate alarak vermek istediği manaya münasip ve onu destekleyen rivayeti zikretmekle yetinmiştir. Ayrıca onun erken dönemde tefsirini yazmasının bir sonucu olarak elinde fazla malzeme olmaması bu konuda etkili olmuş olabilir. Çünkü onun yaşadığı dönemde şifahi rivayet revaçta ve yazılı edebiyat henüz yeteri kadar gelişmemiştir. Mukâtil, ilk tefsir yazan âlimlerdendir ve kendinden sonraki müfessirlerin sahip olduğu birçok imkândan yoksundur. Taberî (ö. 310/923), Râzî (ö. 606/1210), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) gibi müfessirlerin yaşadıkları dönemlerde tedvîn edilmiş, çoğaltılmış ve birikmiş bir tefsir küllayitına sahip değildir. Bununla birlikte özlü bir tefsir yazdığı ve nüzûl sebebi olan âyetlerle ilgili genelde tek sebep zikrederek tefsirini vücuda getirdiği ifade edilebilir.¹²⁶

3.2.4. Te'addudü'l-Esbâb'a Yaklaşımı

Bir âyetin sebab-i nüzûlü olarak birden çok rivayetin varlığı/nakledilmesi anlamındaki te'addudü'l-esbâb, esbâb-ı nüzûl'ün problem alanlarından biridir. Hadis kitapları, tefsirler ve esbâb-ı nüzûl kaynaklarında, bir âyetin iniş sebebiyle ilgili farklı rivayetler ve aynı olaya dair farklı zamanlar ve mekanlar zikredilebilmekte, söz konusu rivayetler, bazen birbirleriyle uzlaştırmayacak mahiyette olabilmektedir. İşte bu durumda hadis usulü kriterleri dikkate alınarak rivayetler arasındaki ihtilâfı gidermek ve aralarını uzlaştırmak için bazı yöntemler izlenmiştir.¹²⁷ Bu yöntemlerin ilk aşamasında, iki rivatten biri sahih diğeri zayıf ise âyetin sebab-i nüzûlü olarak sahih olan alınır diğeri terk edilir. İkinci aşamada eğer her iki rivayet de sahih ise aralarında tercih sebebi olanı (ravinin olaya şahit olması ve rivayetlerden birinin daha sahih olması gibi) alınır, diğeri terk edilir. Üçüncü aşamada iki rivayet de sa-

¹²³ Örnek olarak İhlas sûresi (Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 4/913-914) ve Kasas 28/56-67. âyetlerin (Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/350-351.) tefsirlerine bakılabilir.

¹²⁴ Bu konuda da et-Tevbe 9/102. âyetin açıklamasına bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 2/193-194.

¹²⁵ Geniş bilgi için bk. Efe, *Mukâtil Bin Süleyman Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl*, 17-30.

¹²⁶ Efe, *Mukâtil Bin Süleyman Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl*, 31-32.

¹²⁷ Okumuş, "Ulûmu'l-Kur'ân", 329. Ayrıca bk. Demirci, *Tefsîr Usûlü*, 226.

hih ve biri diğerine tercih edilemeyecek nitelikte ve rivayetler zaman bakımından birbirlerine yakın ise cem ve te'lif edilir. Bu durumda âyetin nazil olmasından önce bu olayların ikisinin de meydana geldiği kabul edilir. Dördüncü aşamada ise iki rivayet de sahih, birbirlerine tercih edilemeyecek durumda ve bu rivayetlere konu olan olayların zaman yakınlığı da yoksa âyetin mükerrer nazil olduğu varsayılır.¹²⁸

Görüldüğü gibi rivayetlerin çokluğu (te'addü'l-esbâb) durumunda dört aşamalı bir yöntemle mesele halledilmiştir. 'Ulûmu'l-Kur'an ve tefsir usûlü kitaplarında örneklerle izah edilen dört aşamalı bu çözüm yönteminin, erken dönem tefsirlerinden *et-Tefsîru'l-kebîr*'de, takip edilen bir usul veya çözümlenmesi gereken bir problem olarak algılanmadığı görülmektedir. Bu konuda 'ulûmu'l-Kur'an kitaplarında verilen örneklerden hareketle *et-Tefsîru'l-kebîr*'e bakıldığında mesele daha iyi anlaşılacaktır.

Birinci aşama aslında kabul-red yöntemidir. Çünkü bu aşamada iki rivayetten sahih olanı alınıp zayıf olanı terk edilmektedir. Bu konuda Duhâ sûresinin inişine dair rivayetler örnek olarak zikredilir. 'Ulumu'l-Kur'an kitaplarında, bu konuda iki rivayete yer verilir. Birinci rivayete göre Hz. Peygamber, bir veya iki gece ibadet etmeye kalkmayınca bir kadının ona "Görüyorum ki şeytanın seni terk etmiş." demesi üzerine sûre nazil olmuştur. İkinci rivayette ise köpek yavrusunun, Hz. Peygamberin evine girip yatağın altında ölmesinin, Cebrail'in gelmesini geciktirdiği ifade edilir.¹²⁹ İsnadı sahih olan ve Buhârî ve Müslim'in rivayet ettiği¹³⁰ birinci olay, sûrenin sebab-i nüzûlü olarak kabul edilir, isnadında tanınmayan birisi olması nedeniyle ikinci rivayet terk edilir.¹³¹ Mukâtil ise bu sûrenin sebab-i nüzûlünü aktarırken böyle bir yol takip etmez ve Duhâ sûresinin nüzûlüyle ilgili farklı içerikte iki rivayet zikreder. Birinci rivayete göre Cebrail'in, Hz. Peygamber'e kırk gün (bunun üç gün olduğu da söylenmiştir) boyunca gelmemesi üzerine Mekkeli müşriklerin, "Eğer o Allah tarafından gönderilmiş olsaydı, Allah'ın önceki nebilere yaptığı gibi vahiy ona art arda gelirdi. Allah onu terk etti, arkadaşı onu terk etti ve ona gelmiyor." demişlerdir. İkinci rivayete göre ise Müslümanlar, Hz. Peygamber'e "Neden sana vahiy inmedi?" şeklinde soru sormuşlar, Hz. Peygamber de onlara "Bana vahiy nasıl gelsin ki, siz tırnaklarınızı temizlemiyor ve tırnaklarınızı kesmiyorsunuz." şeklinde cevap vermiştir.¹³² Mukâtil bu iki

¹²⁸ Suyûtî, *İtkân*, 1/101-106; Zerkânî, *Menâhil*, 1/88-91; Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Riyad: Mektebetü'l-meârifli'n-neşri ve't-tevzi', 1996), 87-89; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 139-140; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 226-227; Okumuş, "Ulûmu'l-Kur'ân", 329.

¹²⁹ Vâhidî, *Esbâbu nüzûl*, 481-482.

¹³⁰ Buhârî, "Kitabu't-Tefsîr", 93/1 (No. 4950); Müslim, "Cihad ve Siyer", 115.

¹³¹ Suyûtî, *İtkân*, 1/102-103; Zerkânî, *Menâhil*, 1/88-89. Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis*, 87-88.

¹³² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 4/731. ed-Duhâ sûresinin nüzûlüne dair kaynaklarda birden çok rivayete yer verilmiştir. Vahyin gelmesi gecikince Kureys'in, "Rabbi Onu terk etti ve Ona darıldı" demelerine üzerine Yüce Allah'ın onları yalanlamak için Duha sûresini Hz. Peygamber'e indirdiğini ifade eden Taberî, sûrenin sebab-i nüzûlüne dair farklı rivayetler zikreder. (Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24/485-487). İbnü'l-Cevzî de ed-Duhâ sûresinin sebab-i nüzûlü bağlamında dört

rivayet hakkında bir değerlendirme yapmamıştır.

İkinci aşamada sahih olan iki rivayetten tercih sebebi olanının kabul edilmesi, diğerinin terk edilmesi yolu izlenir. Kaynaklarda bu hususta el-İsrâ 17/85. âyetle ilgili rivayetler zikredilir. Bu rivayetlerden ilkinde göre Medine'de bir grup Yahudi'nin Hz. Peygamber'e "Ruh hakkında ne dersin?" şeklinde sormaları üzerine bu âyet nazil olmuştur. İkinci rivayete göre Kureyşliler, Yahudilerden Hz. Peygamber'e soru sormak için yardım istemişler, Yahudiler de ona ruhu sormalarını söylemiş ve bu âyet bu sebeple nazil olmuştur.¹³³ Birinci rivayet olayın Mekke'de, ikincisi ise Medine'de gerçekleştiğini haber vermektedir. Medine'de gerçekleşen olayın Buhari'de¹³⁴ yer alması ve olayı aktaran İbn Mesud'un bu olayı müşahade etmesi gibi tercih sebepleriyle, bu âyetin nüzül sebebi kabul edilmiş, diğer rivayet terk edilmiştir.¹³⁵ Mukâtil ise söz konusu âyetin Ebû Cehil ve arkadaşları hakkında nazil olduğunu söyler ve ayrıntılı bir aktarımda bulunmaz.¹³⁶ Ancak o, ilgili âyetin müşriklerin hakkında indiğine işaret eden Ebû Cehil rivayetine atıfta bulunmakla aslında bu olayın Mekke'de gerçekleştiğini kabul ederek tercihi baştan yapmış olur.

Üçüncü aşamada sahih olan iki rivayetten birini diğerine tercih etme durumu yoksa ve rivayetlere konu olan olay zaman bakımından birbirlerine yakınsa cem yöntemi uygulanır. Bu hususta Nûr 24/6-7. âyetlerle ilgili rivayetler örnek verilir. İlk rivayete göre Ensar'dan Âsım b. Adıyy, Hz. Peygamber'e, bir adam karısının üstünde başka bir adamı görüp bunu açıklarsa, ona seksen değnek vurulacağını, Müslümanlara arasında şahadetinin kabul edilmeyeceğini ve onun fasık diye adlandırılacağını, ifade ederek böyle bir durumda dört şahit getirmenin zor olacağını söyler ve akabinde Nûr 24/6-7. âyetler nazil olur.¹³⁷ İkinci rivayete göre Hilâl b. Ümeyye, Hz. Peygamber'e gelerek ısrarla karısının Şerîk b. Sehmâi ile zina ettiği söyler ve ilgili âyet bunun üzerine indirilir.¹³⁸ Bu iki olay zaman bakımından birbirlerine yakın oldukları için cem edilir ve söz konusu âyetlerin bu iki olaya cevap olarak indiği kabul edilir.¹³⁹ Mukâtil ise ilgili âyetlerin sebab-i nüzûlü olarak sadece Âsım b. Adıyy olayını aktarır ve âyeti bu doğrultuda açıklar. Herhangi bir değerlendirmede bulunmaz.¹⁴⁰

tane rivayet aktarır. (İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 9/154-155).

¹³³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 15/67-70; Vâhidî, *Esbâbu nuzûl*, 299-300. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 5/81.

¹³⁴ Buhârî, "Kitabu't-Tefsîr", 17/13 (No. 4721).

¹³⁵ Suyûtî, *İtkân*, 1/104-105; Zerkânî, *Menâhil*, 1/88-89. Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 88.

¹³⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 2/547.

¹³⁷ Buhârî, "Kitabu't-Tefsîr", 24/1 (No. 4745); Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 17/185; Vâhidî, *Esbâbu nuzûl*, 326-327; Suyûtî, *İtkân*, 1/105-106; Zerkânî, *Menâhil*, 1/90.

¹³⁸ Buhârî, "Kitabu't-Tefsîr", 24/3 (No. 4747). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 17/180-182; Vâhidî, *Esbâbu nuzûl*, 326-327; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 6/13; Suyûtî, *İtkân*, 1/105-106.

¹³⁹ Suyûtî, *İtkân*, 1/104-105; Zerkânî, *Menâhil*, 1/90; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 89.

¹⁴⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/174.

Dördüncü aşamada sahih olan, tercih etmeyi gerektirecek bir karineden yoksun bulunan ve zaman bakımında birbirlerine uzak iki olayı konu alan rivayetlerin bulunması durumunda, âyetin her iki olayın ardından mükerrer nazil olduğu kabul edilir. Bu usûle dair Nahl 16/126. âyetle ilgili rivayetler zikredilir.¹⁴¹ Birinci rivayete göre Uhud savaşı sonrasında Hz. Peygamber, şehid edilen ve kendisine müslle yapılan Hz. Hamza'nın naaşının yanında durur ve "Allah'a yemin olsun ki senin yerine onlardan yetmiş tanesine müslle yapacağım." diye yemin eder. İlgili âyet bunun üzerine nazil olur.¹⁴² İkinci rivayete göre Uhud savaşında Ensar'dan 64, muhacirden 6 kişi şehit olmuştu. Şehit olanlardan biri de Hz. Hamza idi ve ona müslle yapılmıştı. Ensar şöyle dedi: "Eğer bir gün onları böyle yakalayacak olursak, Allah'a yemin olsun ki onlara daha fazlasını yapacağız." Mekke'nin fethi gerçekleşince Allah bu âyeti indirdi.¹⁴³ Birinci rivayete göre bu âyet Uhud savaşının akabinde, ikinci rivayete göre ise Mekke'nin fethedildiği gün nazil olmuştur. Uhud savaşı ile Mekke'nin fethi arasında zaman aralığı fazla olması nedeniyle cem ve te'lif yöntemini uygulama imkânı yoktur. Bu nedenle söz konusu âyetin bu iki olayın ardından mükerrer nazil olduğu kabul edilmiştir.¹⁴⁴ Mukâtil ise bu âyetin sebab-i nüzûlü olarak Mekke kafirlerinin Uhud savaşında Müminlerden bazılarını öldürdüğünü, bazılarını da müslle yaptıklarını ve bu muameleye maruz kalanlardan birinin de Hz. Hamza'nın olduğunu, bu durum karşısında Müslümanların Hz. Peygamberin huzurunda "Allah onlara karşı bize zafer verecek olursa, ant olsun ki biz de onların dirilerine müslle yapacağız." diyerek yemin ettiklerini ve Nahl 16/126. âyetin bunun üzerine nazil olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁵ Görüldüğü gibi Mukâtil, diğer aşamalarda olduğu gibi burada da tercihi baştan yapmış ve âyeti tek bir rivayetle tefsir etmiştir.

Dikkat edilecek olursa Mukâtil'in *et-Tefsiru'l-kebir*'inde, genellikle âyetlerle ilgili bir tane sebab-i nüzûl rivayeti zikredilmiştir. İki veya daha fazla sebab-i nüzûlün zikredildiği yerler (Duhâ sûresinde olduğu gibi) sınırlıdır. Mukâtil, başından itibaren âyetleri tek bir olay veya sebebe bağlı olarak açıkladığı için rivayetleri mukayese edip kabul veya reddetme, birini tercih edip diğerini terketme, cemetme ve mükerrer nüzûl gibi hususlar onun ilgilendiği mevzular arasında değildir. İki veya daha çok rivayetin kullanıldığı âyet ve sûrelerin tefsiri esnasında da rivayetleri karşılaştırıp tercih etme yoluna gitmemekte, sadece âyetin sebab-i nüzûl rivayetlerini aktarmakla yetinmekte-

¹⁴¹ Suyûtî, *et-Tevbe* 9/113. âyetle ilgili sebab-i nüzûl rivayetlerini mükerrer nüzûle örnek verir. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1/107.

¹⁴² Vâhidî, *Esbâbu nuzûl*, 291; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 4/507; Suyûtî, *İtkân*, 1/107; Zerkânî, *Menâhil*, 1/91; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 227-228.

¹⁴³ Tirmizî, "Tefsiru'l-Kur'ân", 17 (No. 3129); İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 4/507-508; Suyûtî, *İtkân*, 1/107.

¹⁴⁴ Zerkânî, *Menâhil*, 1/91; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 228.

¹⁴⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil*, 2/494.

dir. Mukâtil'in tek bir sebeple âyetleri açıklama usulü birkaç şekilde izah edilebilir. Birincisi onun farklı yorum ihtimallerine girmeyip âyetleri tektip açıklamayla yetinmesidir. Âyetleri/sûreleri tek bir esbâb-ı nüzûl rivayetiyle açıklaması, aslında Mukâtil'in bu usul ve düşüncesini destekleyen bir husus olarak kabul edilebilir. İkincisi muhtasar bir tefsir yazma düşüncesi olabilir. Çünkü o, metin-içi ve metin-dışı bağlamlarını göz önünde bulundurarak âyetleri anlaşılır bir dil ve üslupla muhataplara iletmek istemiş ve bu konuda başarılı olmuştur. Ayrıca Mukâtil'in yaşadığı ve tefsirini yazdığı dönem itibaretiyle tefsir külliyyatının tamamına erişememiş olma ihtimalini de dikkate almak gerekir.

3.2.5. Te'addudü'n-Nüzûle Yaklaşımı

Te'addudü'n-nüzûl, bir olay veya soru üzerine farklı sûrelerde birden çok âyetin nazil olmasını ifade eden bir esbâb-ı nüzûl kavramıdır.¹⁴⁶ Müminlerin annesi Ümmü Seleme'nin, kadınların konumuyla ilgili birtakım soru ve serzenişleri akabinde nazil olduğu ifade edilen ve aşağıda zikredilen âyetlerin bu konuya örnek olduğu söylenmiştir. Buna göre Ümmü Seleme "Ey Allah'ın elçisi, hicretle ilgili Yüce Allah'ın kadınları andığını duymadım." diye yakınmış, bunun üzerine Âl-i İmrân 3/195. âyet nazil olmuştur.¹⁴⁷ Başka bir rivayette, Ümmü Seleme'nin Hz. Peygamber'e "Ey Allah'ın elçisi, erkeklerden söz ediyorsunuz, ama kadınlardan söz etmiyorsunuz." şeklindeki serzeniş üzerine Ahzâb 33/35. âyetin nazil olduğu belirtilir.¹⁴⁸ Ayrıca kaynaklarda, Ümmü Seleme'nin, "Erkekler savaşıyor, kadınlar savaşmıyor. Bize sadece mirasın yarısı veriliyor." biçimindeki yakınmasının, Nisâ 4/32 ve Ahzâb 33/35. âyetlerin nüzûlüne neden olduğu ifade edilir.¹⁴⁹

Dikkat edilirse farklı sûrelerde yer alan bu âyetlerin, Ümmü Seleme'nin, kadınlarla ilgili soru ve yakınması akabinde nazil olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan bu üç âyetin nüzûlüyle ilgili zikredilen rivayetlerin bir kısmında başka kadınların isimleri geçmektedir. Ancak söz konusu kadınlarla Ümmü Seleme'nin soru şekli ve içeriklerinin benzer olduğu ve aynı şeyden yakındıkları görülmektedir.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Suyûtî, *İtkân*, 1/108; Zerkânî, *Menâhil*, 1/92-93; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 92; Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'ün Yeri*, 139-141.

¹⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/320; Vâhidî, *Esbâbu nüzûl*, 142-143; Suyûtî, *İtkân*, 1/108.

¹⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19/110; Suyûtî, *İtkân*, 1/108; Celâluddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *Lübâbu'n-nükûl fi esbâb'in-nüzûl* (Beirut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 2002), 69-70.

¹⁴⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/664; Vâhidî, *Esbâbu nüzûl*, 154; Suyûtî, *İtkân*, 1/108; Suyûtî, *Lübâbu'n-nükûl*, 75; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 92. Suyûtî, te'addudü'n-nüzûlle ilgili en-Nisa 4/95 ve et-Tevbe 9/91. âyetlerin iniş sebebi olarak Abdullah b. Ümmü Mektum'la ilgili rivayetleri de zikreder. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1/109.

¹⁵⁰ Ahzab 33/35. âyetin nüzûlüne dair rivayetlerin bir kısmında Ümmü Seleme'nin adı geçmez. Kadınların konumu ve onların Kur'an'da zikrdilmesi konusunda soru soranların Cafer b. Ebi Talip'in eşi Esmâ binti Umeyy ve Ümmü Umâre el-Ensâriyye olduğu ifade edilir. Başka bir rivayette ise Hz. Peygamber'in hanımları Kur'an'da zikredilince, kendilerinin Kur'an'da anılmamasından yakınanların "kadınlar" olduğu belirtilir. (Vâhidî, *Esbâbu nüzûl*, 370-371; Suyûtî, *Lübâbu'n-nükûl*, 208). Ayrıca en-Nisa 4/32. âyetle ilgili bk. Vâhidî, *Esbâbu nüzûl*, 75.

Mukâtil'in tefsirinde de bu üç âyetin, Ümmü Seleme ve başka kadınların soruları akabinde geldiği belirtilir. Mukâtil'in aktardığına göre Ümmü Seleme, "Biz kadınlar topluluğunun Allah katında bir hayırı/değeri yok. Bizden hiçbir şekilde bahsedilmiyor." demesi üzerine Âl-i İmrân 3/195. âyet nazil olmuştur.¹⁵¹ Ahzâb 33/35. âyetle ilgili olarak Ümmü Seleme ve Nüseybe bint Ka'b el-Ensârî'nin isimleri geçer. Bu iki kadının "Rabbimiz neden kitabında erkekleri zikrediyor da hiçbir şekilde kadınları zikretmiyor. Korkarız ki onlarda (kadınlarda) hayır namına bir şey yoktur..." demeleri üzerine Ahzâb 33/35. âyet inmiştir.¹⁵² *Mukâtil'in* Nisâ 4/32. âyetin nüzûl sebebi olarak aktardığı rivayette ise Ümmü Seleme'nin adı geçmez. Buna göre Nisâ 4/11. âyette miras konusunda "erkeğe iki dişinin payı" verileceği emri nazil olunca, kadınların, erkeklerin ticaret yapmaları ve geçimlerini sağlama güçleri olması nedeniyle aslında kendilerinin (kadınların), iki hisse almaya daha layık olduklarını söylemeleri üzerine Nisâ 4/32. âyet indirilmiştir.¹⁵³

Neticede Kur'an'ın anlaşılması konusunda esbâb-ı nüzûlün öneminin farkında olan Mukâtil, âyet ve sûreleri tefsir ederken nüzûl sebeplerini göz önünde bulundurmuş ve ilgili âyetlerin izahını bu rivayetler doğrultusunda yapmıştır. Buna bağlı olarak Mukâtil, Ümmü Seleme veya diğer kadınların soru ve yakınmaları neticesinde indiği bildirilen bu üç âyetin tefsirinde de ilgili rivayetleri zikretmiştir. Ancak 'ulûmu'l-Kur'an kitaplarında geçtiği şekliyle "te'addudü'n-nüzûl" olayına ilişkin bir değerlendirmede bulunmamıştır. Bu durumu, Mukâtil'in yaşadığı dönemde böyle bir tanım ve kavramlaştırmanın henüz ortaya çıkmamış olmasıyla açıklamak mümkündür. Suyûtî'nin (ö. 911/1505) yaptığı nakle bakılırsa¹⁵⁴ te'addudü'n-nüzûl meselesini, bir konu olarak ilmî düzeyde ele alıp örneklendiren ilk kişinin İbn Hassâr (ö. 611/1215) olduğu görülmektedir.¹⁵⁵

SONUÇ

Mukâtil b. Süleyman hem yaşadığı dönemde hem de sonraki devirlerde hakkında birçok eleştiri, takdir ve değerlendirmenin yapıldığı âlimdir. Hadiste isnadı hafzetmesi, çok hikâye anlatması (kâss), tecsîm ve teşbihi savunması, tefsirinde isrâilî haberlere çok yer vermesi gibi nedenlerle eleştirilmiştir. Bununla birlikte tefsirci kimliği takdir edilmiş, ancak Mukâtil'in tefsirini beğenenler de rivayetlerde isnada gerekli özeni gösterseydi tefsirinin daha iyi olacağını söylemişlerdir.

¹⁵¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/322-323.

¹⁵² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/489.

¹⁵³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/369. Ayrıca bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 2/633; 3/71, 227.

¹⁵⁴ Suyûtî, *İtkân*, 1/108.

¹⁵⁵ Mustafa Arslan, *Esbâb-ı Nüzûlde Teaddüd ve Mükerrer Nüzûl Meselesi* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 139.

Mukâtil'e yapılan eleştiri ve ithamları, farklı düşüncelere tahammülü olmayan âlimler, Cehm b. Safvan gibi şiddetli muhalifleri, siyasi çekişmeler, ha-setler gibi nedenlere bağlamak mümkündür. Özellikle yaşadığı dönemin ilim anlayışı olan, kişinin ilme vakıf hocaların ders halkasına katılarak ilim alması; rivayeti, dolayısıyla senedi ihmal etmemesi ve bu doğrultuda eğitim öğretimde bulunması gibi hususlara özen göstermemesi, Mukâtil'i sert eleştirilerin hedefi haline getirmiştir.

Mukâtil'in teşbih ve teccim yanlısı olduğuna dair iddiaları haklı çıkaracak açıklama ve ifadelerin *et-Tefsîru'l-kebîr*'de yer almadığı görülmektedir. Çünkü bu tefsirde ilahi sıfatlar, bazı yerlerde tevil edilmeksizin gerçek anlamlarıyla tefsir edilirken, bazı durumlarda da onlara mecazi mana verilmiş, söz konusu sıfatlar yer yer tevil edilmiştir. İlk başta teşbih akidesini yansıtıyor gibi gelen bazı açıklamaları, aslında selefın görüşlerinden farklı değildir.

et-Tefsîru'l-kebîr, rivayet ve dirayet usullerinin birlikte kullanıldığı bir tefsir niteliğindedir. Mukâtil'in yaşadığı dönemde, Kur'an'ı tefsir etmeye çalışanların geneli, âyetleri Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen rivayetlerle açıklamayı uygun ve yeterli görürlerken Mukâtil, farklı bir yol izlemiş ve âyetlerin tefsiri sırasında kendi düşüncelerini açıklamış ve yorumlarını ortaya koymuştur. Bu tefsirin genelinde görülen dirayet yönteminin yanı sıra, Hz. Peygamber'den gelen hadislerle, sahâbe ve tabiînden aktarılan rivayet ve açıklamalara önem verilmiştir.

Nüzûl ortamı hakkında bilgi veren ve İslamiyetin ilk yıllarında tedvîn edilen esbâb-ı nüzûl, ilk müfessirlerin âyet ve sûrelerin tefsirine geçmeden önce zikretmeyi adet haline getirdikleri bir Kur'an ilmidir. Kur'an'ın âyet sırasına göre ilk tam tefsirinin sahibi olan Mukâtil de bu usulü devam ettirmiş, bazen âyetin tefsirine girmeden önce bazen de sonrasında sebab-i nüzûl rivayetini aktararak âyetlerin tefsirini yapmıştır. Bununla birlikte 525 civarında âyet ve sûrenin esbâb-ı nüzûlüne yer verdiği dikkate alınırca, onun her âyet veya sûreye bir sebab-i nüzûl bulma gayreti içerisinde olmadığı da anlaşılmaktadır.

Mukâtil hadislerin aktarımı sırasında isnadı hazfetme usulünü, (isnadını zikrettiği birkaç rivayetin dışında) esbab-ı nüzûl rivayetlerini kullanırken de sürdürmüştür. Onun bu tavrı, sade ve öz bir tefsir yazma ve okuyucu doğrudan Kur'an'ın mesajıyla buluşturma düşüncesiyle açıklanabilir. Ayrıca bu hususta Mukâtil'in yaşadığı dönem, tefsir ilminin durumu ve tefsirin hadis ilminden ayrılıp müstakil bir ilim olma seyri dikkate alınmalıdır.

Mukâtil, esbâb-ı nüzûl rivayetlerini bazen muhtasar bir şekilde, bazı durumlarda da rivayet metnini, diğer kaynaklarda geçtiği şekliyle tam olarak aktarmıştır. Genel bir yöntem olarak âyetleri tek bir sebab-i nüzûl rivayetiyle açıklamıştır. İki rivayetin zikredildiği nadir durumlarda ise rivayetler arasında tercihte bulunmamıştır. Mukâtil'in bu usulü, muhtasar bir tefsir yazma

çabası ve âyetleri tefsir ederken farklı yorum ihtimallerine girmeden tek tip açıklamayla yetinme düşüncesiyle açıklanabilir. Bu durum, aynı zamanda Mukâtil'i kendisinden sonraki müfessirlerden ayıran ve ayrıcalıklı kılan hususlardan biridir. Mukâtil, ihtilâfa girmeksizin tek bir rivayet ve kolay bir ibare ile âyetteki en kuvvetli ve uygun manayı seçme gayreti içinde olmuştur. Böyle bir yol izleyerek aslında tercihini baştan ortaya koymuş olmaktadır. Diğer taraftan yaşadığı dönem itibariye esbab-ı nüzûle dair rivayetlerin tamamına erişememe durumunu da hesaba katmak gerekir.

Bir âyetin/surenin sebep-i nüzûlüyle ilgili birden çok rivayetin zikredilmesine bağlı olarak ortaya çıkan te'addudü'l-esbab kavramı ve bu çerçevede geliştirilen çözüm yollarının, *et-Tefsîru'l-kebîr*'de bir yöntem olarak tercih edilmediği görülmektedir. Çünkü Mukâtil, başından itibaren âyetleri tek bir sebeple açıklama usulünü benimsemiş, kendi açısından en uygun ve kuvvetli manaya münasip sebep-i nüzûl rivayetiyle âyetleri tefsir ederek tercihini baştan yapmıştır. Bu sebeple Mûkatil sonrası dönemlerde ortaya çıktığı anlaşılan dört aşamalı çözüm yönteminin Mukâtil'in ilgilendiği konulardan olmadığı anlaşılmaktadır. Ümmü Seleme örneğinde olduğu gibi birden çok âyetin nazil olmasına neden olan bir soru veya olay (te'addudü'n-nüzûl) konusunda da benzer şeyler söylenebilir. Mukâtil, birkaç âyetin inmesine neden olarak Ümmü Seleme'nin soru ve serzenişlerine işaret etmekle birlikte, esbâb-ı nüzûle ilgili bir kavram olan te'addudü'n-nüzûl meselesine ilişkin bir açıklama ve değerlendirme yapmamıştır.

KAYNAKÇA

- Albayrak, Halis. "Mukatil b. Süleyman'ın Tefsirinde Söz-Muhatap-Anlam İlişkisi". *Kur'an ve İslam İlimlerinin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. 83-115. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Arslan, Mustafa. *Esbâb-ı Nüzûlde Teaddüd ve Mükerrer Nüzûl Meselesi*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb. *Târîhu Medîneti's-Selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Cüdey', Abdullah b. Yusuf. *el-Mukaddimâtü'l-esâsiyyetü fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Muessesetü'r-Reyyân, 2001.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Çelik, İbrahim. "Kur'an'da Haberî Sıfatlar ve Mukâtil b. Süleyman'a İsnad Edilen Teşbih Fikri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (1987), 151-159.
- Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed. *Tabakâtu'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Demirci, Muhsin. "Esbâb-ı Nüzûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/361.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.

- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Süleyman b. Sâlih el-Hızzî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- Efe, Seyfullah. *Mukâtil Bin Süleyman'ın Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Hamurcu, M. Fevzi. *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fıkhî Tefsir*. Ankara: Fecr Yayınları, 2009.
- Hicâc, Cihad Ahmed. *Menhecu'l-îmâm Mukâtil b. Süleymân el-Belhî fî tefsîrih*. Gazze: el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Külliyyetu Usûli'd-Dîn, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye Li'n-Neşr, 1984.
- İbn Hacer el-Eskalânî, Şihâbüddîn Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali. *Tehzîbu't-tehzîb*. 15 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, ts.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1977.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâîl. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. 15 Cilt. Kahire: Mektebetü Evlâdi's-Şeyh li't-Turâsi, 2000), 11/54.
- İbn Teymiyye, Takiyüddîn Ahmed b. Abdulhalîm. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. thk. Adnân Zarzûr. Kuveyt: Daru'l-Kur'ani'l-Kerim, 1971.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1984.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- Koç, Mehmet Akif. *Tefsirde Bir kaynak İncelemesi -es-Sa'lebî (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (150/767) Rivayetleri-*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2005.
- Mennâ'u'l-Kattân. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Riyad: Mektebetü'l-me'ârif li'n-nesri ve't-tevzî'i, 1996.
- Mertoğlu, M. Suat. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/290-296. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002.
- Na'nâa', Remzî. *el-İsrailiyyât ve eseruhâ fî kütübî't-tefsîr*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1970.
- Nuveyhîd, Âdil. *Mu'cemu'l-müfessirîn*. b.y.: Müessesetü Nuveyhid es-Sekâfiyye, 1988.
- Okumuş, Mesut. "Ulûmu'l-Kur'ân (Kur'ân ilimleri)". *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç. 313-427. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Pak, Zekerîya. "Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri (Taberi Öncesi)", *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç. 117-156. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Plessner, M. "Mukâtil". *İslam Ansiklopedisi*. 8/567-568. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Rûmî, Fehd b. Abdurrahmân b. Süleyman. *Dirâsât fî 'ulûmi'l-Kur'ân'l-Kerim*. Riyad: y.y., 2005.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûlün Rolü*. İstanbul: Şule Yayınları, 1994.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *Lubâbu'n-nükûl fî esbâb'in-nüzûl*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 2002.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1997.
- Şehhâte, Abdullah Mahmud. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002.
- Şehhâte, Abdullah Mahmud. *Ulûmu't-tefsîr*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vil-i âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Merkezü'l-buhûs ve'd-

- dirâsâti'l-'Arabîyyeti ve'l-İslâmiyyeti, 2001.
- Türker, Ömer. *Mukâtil b. Süleyman'ın Te'vil Yöntemi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Türker, Ömer. "Mukâtil b. Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed. *Esbâbu nuzûli'l-Kur'ân*. thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991.
- Yurt, Yusuf. "Mukâtil b. Süleyman ve Antropomorfizm". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2017), 251-282.
- Zahitoğlu, İrfan. *Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsir-i Kebir'indeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Zehebî, Abdurrahman Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali b. Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Cârullah Muhammed b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmizi't-te'vil ve 'uyûni'l-eğâvîl fî vücûhi't-te'vil*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Muavvîd. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1998.
- Zerkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilu'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1995.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu Dâru't-Turâs, 1984.